

ПОЧАТКИ РУСІ. ДОВКОЛА 862-го РОКУ

Розглядаються початкові етапи формування давньоруської державності. На думку автора, її корені сягають VI–VII ст. Із IX ст. про країну й державу Русь починають згадувати давньоруські та вітчизняні джерела. Відкидається думка, ніби початки Русі зводяться до 862 р. Державне об'єднання було створене навколо Києва у часи князювання Олега (882–912 рр.).

Історики сходяться на думці, що походження Русі ховається у безодні століть, і це загалом відповідає дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів, залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну арену в IX ст., і попередні часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності (чи кількох спільностей), і обставини виникнення переддержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, саме створення державності. До того ж перші неясні та неконкретні згадки про слов'янські спільності, русь і русів, не завжди відносяться саме до слов'ян, адже варяги, вікінги чи нормани ввійшли в наші джерела спочатку під ім'ям русь/рос.

Існує дві концепції походження терміна «русь»: одна поширена в науці минулого, від назви річки Рось; інша – у науці сучасній, вітчизняній і світовій. Не буду входити в деталі, скажу лише, що за законами лінгвістики у слові Рось [о] ніяк не могло перейти в [у]. Та й перший наш літопис (із тих, що дійшли до нас) недвозначно вважає руссю варягів («варяги, ныне зовомая Русь»), про це ж свідчить текст «Бертинських анналів» 839 р. – перша датована згадка про ту русь. Так само розповідь Константина Багрянородного про збирання данини в Наддніпрянщині називає панівну верхівку (варягів) руссю, а підлеглих їм людей – слов'янами. Протягом кінця X і наступних століть ім'я Русь перейшло на східних слов'ян. Це одна зі складностей вивчення історії східного слов'янства у IX і X ст. Труднощі в текстах давньоруських пам'яток пов'язані з незадовільним станом і незрозумілим змістом багатьох доступних історикам джерел.

Отже, чи не головне іноземне джерело теми зародження Русі уявляється таким. Переважна кількість згадок про Русь IX ст. у наших літописах, візантійських і західноєвропейських хроніках не датована, повідомлення германських «Бертинських анналів» 839 р. і є першим датованим свідченням про неї. Усі інші згадки містяться в давньоруських джерелах, вони частково відносяться до недатованого вступу до «Повісті временних літ», а частково до тієї її частини, яка починається з 852 р., першої дати в тому джерелі. Звернімо увагу на ці нечисленні датовані згадки Русі у джерелах IX ст. Спочатку розглянемо германське джерело.

Із «Бертинських анналів», написаних єпископом Пруденцієм у IX ст., стало відомо, що якесь руське посольство побувало у 838 р. у Константинополі в імператора Феофіла (829–842 рр.), а в 839 р. – в Інгельгаймі у франкського короля Людовіка Благочестивого (814–841 рр.). Хроніка Пруденція повідомляє, що у 839 р. до Людовіка прибули послы від Феофіла – Феодосій і Феофан, котрі

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

принесли дарунки від імператора і грамоту з пропозицією підтвердити дружні стосунки між двома країнами. Разом із грецькими дипломатами до Інгельгайма прибули якісь руські послы, котрі побували перед тим у Константинополі й поверталися додому далеким кружним шляхом. Пруденцій розповів про урочистий прийом Людовіком візантійських послів 18 травня 839 р. Із його оповіді дізнаємося, що Феофіл послав разом зі своїми дипломатами якихось людей, які сказали, що їх народ зветься рос і яких, згідно з їхнім твердженням, їх цар на ім'я Хакан відправив до грецького імператора «заради дружби».

Далі хроніка Пруденція повідомляє, що Феофіл просив Людовіка доброзичливо поставитися до русів, надати їм охорону і можливість безпечно дістатися своєї країни, адже руські посланці боялися повертатися додому тим самим шляхом, яким потрапили до Константинополя, оскільки вони йшли «серед варварів, досить жорстоких і диких племен». Деякі історики вважали, що йшлося про кочових угрів, орди яких у ті часи перебиралися з Азії в Подунав'я.

Людовік дав аудієнцію послам русів, під час якої вони заявили королеві, що є «свеонами», тобто шведами. У вітчизняних джерелах їх, так само, як і решту скандинавів, називали варягами. Руських дипломатів запідозрили у шпигунстві та затримали до встановлення справжньої мети прибуття їх до Інгельгайма. Людовік написав Феофілу, що коли з'ясується невинність русів, він або відпустить їх додому, або відішле назад до Константинополя і хай їхню долю вирішує імператор¹. На цьому Пруденцій уриває свою розповідь про руських послів, і навряд чи коли-небудь історики дізнаються про їх до того невідому франкам країну, та й про подальшу долю їх самих. Насамперед постають питання: чому царя русів називали «хаканом» і чому його представляли якісь шведи?

Зі східних джерел відомо, що з IX ст. арабські й перські історики та географи часом називали хаканом (каганом) царя, тобто головного вождя союзу племен русів². Напевне, цей титул був запозичений у сиву давнину від аварів, кочовиків, які прибули до Південно-Східної Європи у середині VI ст. Або в IX–X ст. від хозарів, котрі також називали своїх правителів хаканами. Важливо відзначити, що титул каган у XI ст. прикладався самими русами до великого князя київського. Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (1030-ті рр.) увінчав ним хрестителя Русі Володимира Святославича³. На Русі називали каганом і його сина Ярослава. Тому найприроднішим буде думати, що «хакан» «Бертинських анналів» міг бути варязьким конунгом у Києві чи ще десь на півдні майбутньої Київської Русі.

Шведське ж походження послів від руського хакана до Візантії уявляється мені природним. Із текстів пізніших угод Русі з Візантією 907, 911 і 944 рр. відомо, що серед послів Давньоруської держави до Візантії бували люди зі скандинавськими іменами⁴. Адже скандинави, варяги на Русі були не лише князями, княжими дружинниками і найманими воїнами, а й часом використовувались

¹ *Annales de Saint-Bertin*, a. 839 / Ed. F. Grat, S. Clémencet. – Paris, 1964. – P. 30–31. Див. останнє вид.: *The Annals of St. Bertin* / Ed. J. L. Nelson. – Manchester, 1991. – P. 44.

² *Новосельцев А. П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // *История СССР*. – 1982. – № 4.

³ *Молдован А. П.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С. 91 (текст джерела).

⁴ *Повесть временных лет*. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 18, 23.

як дипломати, імовірно, ті з них, хто знав іноземні мови й умів вести переговори. Тому з належною в таких випадках обережністю можна вважати згаданих послів-«свеонів» дипломатичними агентами ватажка варязького осередку влади у Середній Наддніпрянщині. Із приводу затримання послів від хакана можу запропонувати таке пояснення. У шведів та інших варягів, які борознили моря Європи на своїх легеньких суднах, була лиха слава розбійників і грабіжників, що спустошували узбережжя Англії, Франції, Німеччини, Іспанії, Італії. Тому Людовік не повірив у добрі наміри руських послів і наказав ув'язнити їх, а сам послав до візантійського імператора, аби перевірити їхні слова.

На цьому свідчення «Бертинських анналів» уривається. Із нього можемо зробити висновок, що якийсь варязький конунг послав послів до двох можновладців тогочасного світу, аби нав'язати стосунки. А звідки вони прийшли, ніхто не знає, та вже й не дізнається. Наші історики, починаючи з середини ХІХ ст., пропонують визнати тих послів представниками якогось варязького ватажка, що отаборився чи то в Наддніпрянщині, чи то в Приазов'ї. Як бачимо, для визначення часу заснування хоч якогось державного утворення на Русі ця історія ніяк не пасує.

Повідомлення «Бертинських анналів» про те, що візантійський імператор піклувався про руських послів, свідчить, що стосунки між імперією та їхньою країною (Київським князівством?) були дружніми. До Константинополя руське посольство прибуло не пізніше осені 838 р., ще до закінчення навігації на Чорному морі, адже пізньої осені чи взимку водним шляхом туди неможливо було дістатися. Посли й купці звичайно потрапляли до столиці Візантії по воді або сухоходом, та у степах Північного Причорномор'я на них чатували кочовики. Мета посольства 838 р. залишилася науці невідомою. Деякі вчені початку ХХ ст. (В.Й.Ключевський, О.О.Шахматов) висловлювали сміливе припущення, ніби руси намагались укласти союзну угоду з імперією. Більш реальною уявляється думка Г.Г.Літаврина, що посольство 838 р. просто започаткувало дипломатичні відносини між Руссю і Візантією⁵. Однак ані в давньоруських, ані у візантійських джерелах немає звісток про руське посольство 838–839 рр.

Кілька слів про хронологію «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу, де й містяться перші згадки давньоруських джерел про Русь. Історики вже давно встановили, що хронологія «Повісті» й інших літописів аж до часів князювання Ярослава дуже й дуже приблизна, тому сама вже дата «862 р.» потребує уточнення. Вона невірна, що доводиться уважним читанням «Повісті временних літ». І про це скажу далі. Така приблизна хронологія народилася тому, що перші літописні ізводи (які не збереглися до наших днів) – Найдавніший і два Печерських ХІ ст. – писалися, як вважають учені, без позначення дат. А головним джерелом відомостей про Русь ІХ ст. був фольклор: народні перекази і легенди, що й потрапили до літописів.

Ані в давньоруських, ані у візантійських джерелах немає згадок про руське посольство 838–839 рр. Не знав про нього і Нестор, інакше б не написав у своїй праці:

«Наченшю Михаилу⁶ царствовать, нача ся прозывати Руска земля. О семъ бо уведехомъ, яко при семъ цари приходиша Русь на

⁵ История Византии: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1967. – С.228.

⁶ Імператор Візантії з 842 р.

Царьгородъ, яко же пишется в летописаньи гречьстемь. Тем же отселе почнем и числа (лік рокам – *М.К.*) положимъ»⁷.

Ці слова вписані Нестором під 852 р., яким і відкривається датована частина його «Повісті». Згідно з переконанням літописця, похід на Царгород визначив початок історії Давньоруської держави. Сучасні історики також розглядають згадану першим нашим істориком навалу Русі на Візантію як подію світового значення. Стаття прив'язана до часів правління імператора Михаїла (вступив на престол 842 р.) і походу Аскольда на Константинополь (860 р.).

Тим часом похід Аскольда на Царгород знаменував початок давньоруської історії, став ключовою подією в житті Русі. Сучасна наука поділяє цю думку київського книжника. Як мовилося, хронологія «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і похідних від них пізніших літописів аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі розпочалося літописання, потребує корегування. Складач «Повісті» й інші літописці XI–XII ст. відновлювали події X, IX і віддаленіших століть, удаючись переважно до фольклорних джерел, в яких дати відсутні взагалі. Практично без позначення років писались і візантійські джерела (хроніки Симеона Логофета, Георгія Амартола та ін.). Ось чому в літописі виявилися невірними і рік першого відомого нам із вітчизняних джерел походу русі на Царгород, і самий час вокняжіння в Києві Аскольда. Адже «Повість временних літ» датує його утвердження в Києві 862-м роком, тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим руська ескадра під проводом Аскольда здійснила відчайдушно сміливий похід на Константинополь.

Цей похід руського флоту на Константинополь описаний Нестором під 866 р.:

«Иде Аскольдъ и Диръ на Греки, и прииде въ 14 лето Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны, и дошедшу ему Черные реки, вестъ епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь»⁸.

Дослідники встановили, що літописна розповідь про напад раті Аскольда й Діра на Царгород спочатку побудована на дослівному перекладі уривка з візантійської хроніки Симеона Логофета, запозиченого не безпосередньо з її давньослов'янського перекладу, а з якогось зведення світової та руської історії, можливо, з «Хронографа по великому изложению». Але лише наш літопис пов'язує похід з іменами київських князів Аскольда й Діра⁹.

Нестор продовжує розповідь про похід русів на Царгород таким чином: «Си (руси – *М.К.*) же внутрь Суду¹⁰ вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша»¹¹. «Повість временних літ» розповідає, як імператор Михаїл із великими труднощами зумів пробратися в обложеному з усіх

⁷ Повесть временных лет. – С.12.

⁸ Там же. – С.13.

⁹ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – Москва, 2003. – С.160.

¹⁰ Так давньоруські джерела називали бухту Золотий Ріг.

¹¹ Повесть временных лет. – С.13.

боків русами столицю і намагався налагодити оборону. Далі в літописі Нестора йде текст, тотожний візантійській хроніці Продовження Георгія Амартола:

«Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патреярхомъ съ Фотьемъ къ сущей церкви святей Богородице Влахєрне всю ночь молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу с песними изнесѣше в море skut (тканину – *М.К.*) омочивше. Тишинѣ сущи и морю укротившюся, абѣ буря вѣста с ветромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобъ, безбожныхъ Руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ от таковыя бѣды избегнути и въ свояси возъвратишася»¹².

Насправді, як учені дізналися з тогочасних візантійських та західноєвропейських джерел, рейд руської ескадри до бухти Золотий Ріг у 860 р. завершився для Аскольда щасливо.

Як і слід було очікувати, першими на напад руської ескадри відгукнулися візантійські сучасники. Про вторгнення русів до бухти Константинополя з наступною висадкою воїнів на берег повідомляє у двох проповідях (гоміліях) 860 р. і «Окружному посланні», датованому кінцем 866 – першою половиною 867 рр., глава грецької церкви патріарх Фотій¹³. Його свідчення, при всій їх тенденційності, заслуговують на довіру, адже Фотій був безпосереднім і активним учасником подій 860 р. Узагальнена візантиністами інформація цих джерел виглядає таким чином¹⁴.

На світанку 18 червня 860 р. до Константинополя несподівано наблизився ворожий флот чисельністю, за різними джерелами, від 200 до 360 легких кораблів (моноксилів). Нападники прийшли з півночі, подолавши чималу відстань. То був «скіфський» народ, що до того не мав слави і вважався «малозначним», проте досяг великих воєнних перемог над сусідами і насмілювався випробувати свою силу, напавши на столицю самої імперії. озброєння й організація війська цих «варварів», на думку Фотія, були примітивними, їх головною силою були хоробрість і лютість. Руські лодії безперешкодно підійшли до берега, воїни з них ступили на сушу й почали облогу міста. У своїй першій гомілії Фотій яскраво і схвильовано описав грізного й доти небаченого ворога:

«Горе мені, що бачу народ жорстокий і дикий, що безкарно обступив місто і грабує передмістя, усе губить, усе нищить: поля, житла, стада, худобу, жінок, дітей, старців і юнаків, – усе віддає мечеві, не слухаючи ніяких зойків, нікого не милуючи»¹⁵.

Якщо залишити без уваги звичні для візантійської ораторської прози словесні кліше щодо жорстокості й немилосердя будь-якого ворога, то варто визнати, що перед нами яскраве й емоційне враження від війська Аскольда людини, котра багато бачила на своєму віку.

Свідчення патріарха підтверджуються також візантійськими хроніками X ст., зокрема Продовжувача Феофана. Венеціанський хроніст Іоанн Диякон

¹² Повесть временных лет. – С.13.

¹³ Тексти обох гомілій і «Окружного послання» див.: Л[овягин] Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь // Христианское чтение. – 1882. – №9/10. – С.430–436.

¹⁴ Див.: Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь... – С.8–9.

¹⁵ Там же. – С.35 (текст гомілії в перекладі на російську мову).

(початок XI ст.) твердив, ніби руси¹⁶ мали 360 суден і пішли додому «з триумфом». Про цей набіг русі на Константинополь згадує в листі до візантійського імператора папа Ніколай I, якому був відомий і наступний похід русів на Кавказ¹⁷. За свідченням «Історії Табаристану», у правління еміра Хасана (864–884 рр.) якісь руси напали на Абесгун у південній частині Каспія, але зазнали невдачі¹⁸. Нікіта Пафлагонський, молодший сучасник набігу Аскольда, так описує напад руських воїнів на Візантію:

«У цей час кровопивчий народ скіфів¹⁹ прибув Чорним морем до Босфору й, розграбувавши всі села та монастирі, спустошив і острови, що близько лежали до Константинополя, розікрив усі сосуди та майно, і піддавав смерті взятих у полон людей. Із варварською жадібністю й люттю кинувшись на патріарші монастирі, він захопив усе їх добро, двадцятьох двох вірних служителів їх вони порубали мечами»²⁰.

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї із заходу та зі сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо в глиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже весь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні судна. Місто залишилося майже беззахисним, і в разі ворожого нападу могло сподіватися не стільки на нечисленну залогу, скільки на могутність мурів Константинополя, яких до того не зміг здолати ніхто...

Учені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях до бухти Золотий Ріг) того червневого ранку 860 р., коли руські лодії наближалися до Константинополя, не був натягнутий. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не було задіяно при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан Мегмед Завойовник оточив конаючий уже Константинополь, то й тоді захисники міста встигли перекрити ланцюгом вхід до Золотого Рогу... Відтак є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

У той час імператор Михаїл із військом перебував у поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши опору, обложили з усіх боків Константинополь, розграбували передмістя, захопили в полон й убили багатьох жителів. Імператор, який одержав від єпарха, котрий охороняв столицю, повідомлення про напад русі, перервав свій похід і спішно повернувся до Константинополя. Він молився разом із патріархом у Влахернському храмі. Нестор повідомляє, що коли в море занурили святиню: покров (мафорій) Богородиці, яка зберігалася в тому храмі, піднялася буря, що згубила руський флот, а самі нападники були розбиті²¹.

¹⁶ Він іменує їх норманами.

¹⁷ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.59.

¹⁸ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.75.

¹⁹ Скіфами або тавроскіфами греки називали русів.

²⁰ *Nicetae Paphlagonis. Vita sancti Ignatii archiepiscopi Constant.* // *Patrologiae Graecae* / Ed. J.P.Migne. – Paris, 1862. – Т.105. – Coll.516–517.

²¹ Повесть временных лет. – С.13.

Однак візантійські очевидці подій 860 р. ані словом не згадують про бурю, – та і якої шкоди вона могла заподіяти нападникам на суходолі та їхнім легким кораблям, витягнутим, поза сумнівом, на берег!? Немає підстав говорити й про поразку, начебто завдану греками русам, – для цього залога Константинополя була надто нечисленною, та й складалася з резервістів, літніх ветеранів.

Уважно вивчивши свідчення сучасників, історики дійшли думки, що сторони зав'язали мирні перетрактації. Аскольд і його воеводи, мабуть, переконалися в неможливості здолати міцні оборонні мури²², а імператор, імовірно, почувався тоді безсилим відкинути вороже військо. Переговори призвели до мирної угоди. У своїй другій гомілії Фотій згадує, що руси заволоділи «незліченними багатствами». Напевне, Аскольд одержав великий викуп, завдяки чому зняв облогу Константинополя і залишив візантійську територію. Про ту угоду, текст якої залишився невідомим, глухо згадує кілька візантійських джерел, зокрема Константин Багрянородний у життєписі свого діда – імператора Василя I²³.

Отже, текст чи хоч би загальний зміст першого міжнародного договору Русі з імперією залишився науці невідомим. Лише виходячи з тексту угоди іншого київського князя, Олега, із греками²⁴ можна спробувати уявити Аскольдову. Імовірно, Візантія зобов'язувалася сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь – надавати за це військову допомогу імператорові. Русько-візантійська угода 860 р., мабуть, забезпечувала вигоди руським купцям на торгах Візантії, а грецьким – у Русі. Можна допустити, що ця угода відновлювала порушену війною давню русько-візантійську торгівлю й регламентувала її. Можливо, низка пунктів угоди Аскольда була підтверджена через півстоліття в договорі Олега з греками 907 р.

Дехто з істориків дійшов висновку, що похід русі на Константинополь був здійснений самим лише Аскольдом, котрий начебто княжив у Києві одноосібно до кінця 860-х або до початку 870-х рр. У цьому випадку Дір був наступником Аскольда. У своїх «Промивальнях золота» (створених у 943–947 рр.) арабський письменник Масуді повідомляв:

«Перший серед слов'янських царів є ад-Дір, він має велелюдні міста і багато населених земель. Мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різного роду товарами»²⁵.

Установлено, що Масуді користувався в основному творами своїх попередників IX ст. Цікаво відзначити, що він не знав київських сучасників – Олега й Ігоря, зате написав про Діра і підвладні йому землі як про добре відомий факт. Це не дивно, адже саме в IX ст. арабські й узагалі мусульманські купці були частими гостями у Східній Європі. На думку В.В.Мавродіна, Дір княжив у Києві у 870–880-х рр.²⁶

²² У ті часи руси не вміли штурмувати добре укріплені фортеці й міста. Облогові машини з'являться на Русі лише наприкінці XII ст.

²³ *Theophanus Continuatus*. Rec. I.Bekker. – Bonnae, 1838. – Lib.V: De Basilio Macedone. – Cap.97. – P.342. На думку багатьох учених, ця п'ята книга у творі Феофана належить Константинові Багрянородному.

²⁴ *Повесть временных лет*. – С.17–20.

²⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – Т.III: Восточные источники / Сост. Т.М.Калинина, И.Г.Коновалова, В.Я.Петрухин. – Москва, 2009. – С.117.

²⁶ *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.218–219.

Інші історики, виходячи з того, що літописці віддавали перевагу Аскольду перед Діром (називаючи його завжди першим), думають, що саме Аскольдові належала сумнівна честь зустрічі з Олегом і загибелі від його руки. Як би там не було, навряд чи Аскольд і Дір були співправителями – такими їх зробили народна традиція та історична пам'ять. Поряд їх імена поставив народний переказ.

У «Повісті временних літ» і Новгородському першому літописі молодшого ізводу вміщено «Казання про закликання варягів», що має риси народного, фольклорного переказу з легендарними подробицями. Ось текст із «Повісті», він досить довгий, але вартий того, щоби навести його. Спочатку під вельми умовним 862 р. у цьому джерелі йдеться про те, що північно-західні слов'яни (словени), які жили поблизу озера Ільмень, і тамтешні угро-фіни вигнали за море (Балтійське) варягів, котрі обклали їх даниною, але потім зажурилися, адже почали сваритися між собою. Відтак вони вирішили покликати собі у правителі тих самих варягів зі словами: «Земля наша велика и обилна, а наряда (порядку – *М.К.*) в ней неть. Да поидете княжить и володети нами». Прийшло троє братів – Рюрик, Трувор і Синеус, вокняжилися в Новгороді, Білоозері й Ізборську. По смерті братів князем залишився Рюрик, який почав роздавати своїм мужам гради, серед них Полоцьк і Ростов²⁷. Так начебто почала створюватися Руська держава. Цей 862-й рік нашими сусідами проголошений «роком народження російської державності».

Сучасному історикові не може не кинутися у вічі легендарний, фольклорний характер літописної статті 862 р., в якій є історичні неточності. По-перше, Новгорода в ті часи не було, він виникне лише в X ст.²⁸ По-друге, археологам не пощастило віднайти бодай якісь рештки діяльності братів-варягів на Білому озері та в Ізборську. Узагалі Трувора й Синеуса просто не розгледіти на сторінках джерел²⁹. Однак петербурзький археолог А.М.Кирпичников запропонував вважати, ніби Рюрик сів у Ладозі, а саму Ладогу – стольним градом уявної для того часу «Російської держави». По-третє, в основному тексті «Повісті временних літ» (що, звичайно, видається за другою редакцією 1116 р.) Ладоги немає. Гіпотезу щодо існування третьої редакції «Повісті» запропонував головний авторитет у літописанні – академік О.О.Шахматов³⁰. На мене, ця третя редакція, принаймні у частині за IX ст., справляє враження реконструкції, можливо й пізньої.

У першій половині XVIII ст. розповідь про закликання варягів було покладено у фундамент так званої норманської теорії виникнення Давньоруської держави. Її авторами були вчені німці, члени імператорської Академії наук – Шлецер, Міллер і Баер. То було у часи Ломоносова. *Уповній відповідності з текстом статті 862 р. про закликання варягів* (підкреслюю це!) вони й винайшли теорію, за якою Руську державу створили троє братів-варягів. Неупереджений

²⁷ Повесть временных лет. – С.13.

²⁸ Мабуть, саме тому у третій редакції «Повісті временних літ» (до речі, існування якої багато філологів та істориків просто не визнає) йдеться, що Рюрик сів таки у Ладозі. Та гіпотетична третя редакція, згідно з адептами її існування, була створена в Новгороді Великому за сина Мономаха – Володимира і наповнена реаліями руської Півночі. Тоді, певно, Ладога й потрапила до «Повісті». Вона існувала в IX ст.

²⁹ Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлении летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства. 2005 г. Рюриковичи и российская государственность. – Москва, 2007. – С.47–75.

³⁰ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.862.

розгляд статті 862 р. свідчить, що там якщо і йдеться про започаткування чогось, то не Русі, а династії Рюриковичів. Імперській Росії у 1862 р. це подобалося, хай навіть Романови й абсолютно не мали до неї стосунку. Останній Рюрикович на московському престолі, син Івана Грозного – Федір, помер бездітним у 1598 р. і династія вигасла. Тож навіщо відзначати ювілей чужоземної династії, яка вже 400 років як вимерла?!

Одразу по створенні норманської теорії російські вчені й діячі культури почали гаряче її критикувати. Їх можна зрозуміти. Виходить, що північно-західні слов'яни були нездатними до державотворення. Найактивнішим серед російських інтелектуалів був академік М.В.Ломоносов. Він не те що критикував норманську теорію, а навіть доходило до бійок із тими німцями, для чого носив із собою ціпок. Не раз бував і сам битий. Саме тоді в академії запровадили приставів, які мали розбороняти «вчених мужів».

Уже в нові часи історики, і не тільки радянські, а ще й російські дореволюційні, намагалися по-різному витлумачити вразливу з погляду історичної критики статтю літопису 862 р. Академік Д.С.Лихачов загалом уважав її пізньою вставкою до «Повісті временних літ», а В.Т.Пашуто запропонував розглядати її розповіддю про те, як слов'яни і неслов'яни Півночі Східної Європи уклали договір (ряд) із варягами, щоб ті збройно служили їм. Рюрик скористався чварами в їх середовищі, захопив владу і став першим князем. Усе це викликає сумніви. Звернення до одного із сильних загонів варягів, що на той час, мабуть, уже отаборились у тій місцевості³¹, було, з одного боку, засобом захисту від «находників» і тих же скандинавів, які осідали в окрузі, а з іншого, – спробою формування надплемінних інститутів влади³². Нещодавно було зроблено вдалі реконструкції основних положень тієї угоди з варягами, що укладалася в умовах конфронтації між племінними об'єднаннями слов'ян і угро-фінів на тлі присутності скандинавів у Ладозько-Ільменському регіоні³³.

Із неупередженого, об'єктивного прочитання джерел і праць істориків останніх років можна зробити висновок, що прийшли варязькі конунги застали підготовлені попереднім розвитком тамтешнього суспільства елементарні протодержавні структури й очолили їх. Скандинави не могли принести державність на Русь уже тому, що в них самих вона тільки-но зароджувалася. Мине ще понад сто років, аж коли у Швеції чи Норвегії виникнуть перші державні й територіальні об'єднання. І вони залежатимуть від Руської держави, а не навпаки. Простіше кажучи, скандинави у середині IX ст. стояли на стадіально нижчому рівні, ніж слов'яни. Вирівнювання тих стадій суспільної еволюції помалу відбудеться протягом XI ст. Слід урахувувати й те, що скандинавів на Русі завжди було мало, занадто мало, для того, щоб вони могли і збирати данину повсюдно, і бути посадниками у всіх великих і малих містах країни, і чинити суд в усій

³¹ Адже якихось варягів місцеві племена незадовго перед приходом Рюрика з братами вже виганяли зі своєї землі! (див.: *Повесть временных лет*. – С.13).

³² *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси: особенности структуры Древнерусского государства // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.86.

³³ *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте ранне-средневековой дипломатии // *Древнейшие государства на территории СССР. 1990 г.* – Москва, 1991. – С.219–229.

Руській землі. Чи не відразу варяги почали розчинятися у слов'янському морі, так що за часів князювання Ярослава Володимировича в Києві про них уже й не чуто.

Тим часом, сам рік закликання варягів – 862-й – зовсім не є безсумнівним. Я вже згадував про те, що більшість літописних дат раннього часу, десь до середини князювання Ярослава Мудрого (1030-ті рр.) дуже приблизні. Лише деякі з них можна верифікувати за допомогою руських та іноземних джерел. До них належить і 862-й рік. Перевірка робиться просто. Отже, за літописом, 862-й є роком закликання варягів на Русь. А через чотири роки, у 866-му, воєводи Рюрика, варяги Аскольд і Дір, ідуть із Києва походом на Царгород. Про це розповідають літописи. Але дата того походу невірна. Із візантійських джерел нам відомий справжній рік і день походу Аскольда у 860 р.: місяць червень, 18-те число, і навіть період доби, світанок, коли його лодії ввійшли до Золотого Рогу. Тоді, якщо між обома подіями пройшло чотири роки, прихід Рюрика з братами на Русь слід датувати не 862-м, а 856-м роком! Так виглядає прийдешній ювілей «1150-річчя російської державності»!

Ось звідки в нинішній Росії виводять початки державності. Тим часом, у статті 862 року про утворення Русі, Руської землі немає ані слова, тоді як у статті 852 р. Руська земля присутня як етнодержавне утворення. Чому ж тоді обрали дату 862 р.? Думаю, тут існує дві причини. Перша: у 1862 р. у Російській імперії пишню відсвяткували «тисячоліття Росії», саме так, не Русі, а Росії. Чиновники з адміністрації російського президента, чи ще звідкись, не довго думаючи, відрахували 1150 років від 862 р. І знову, не Русі, а Росії. На недавній нашій зустрічі з російськими істориками вони запевнили нас, що не мають до того ювілею жодного стосунку. Із ними не радились, як не радились і з нами, коли вирішили відзначити наскрізь фальшивий «ювілей» Софії Київської. Не допомогли звернення істориків і археологів до влади, статті вчених, серед них дуже солідний матеріал О.П.Толочка в «Українському історичному журналі», де спростовувалися вигадки софійських музейників... Країні потрібен ювілей, та й годі. Ось це, на мій погляд, друга та, мабуть, головна причина відзначення «ювілею» в Росії.

У вітчизняній та й у світовій науці роком створення давньоруської державності вважається 882-й. Що ж стосується 862-го, то це був час, коли в північно-західному регіоні Русі утворилося невелике переддержавне об'єднання слов'ян і угро-фінів під проводом найнятого ними на службу варязького конунга. Перерости в Давньоруську державу воно не могло, адже це був лише клаптик її майбутньої величезної території. Головний осередок творення давньоруської державності виник на Наддніпрянщині, і першим свідченням цього є історія про Кия, Щека і Хорива.

Отже, систематичні відомості щодо народження й еволюції державності на Русі починаються в літописі з 880-х рр. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва у середовищі східного слов'янства. У 882 р. (умовному, як і всі інші дати літопису за IX ст.), зібравши велике військо, до складу якого входили «варяги, чудь, словени, меря, весь, кривичи», Олег прийшов до Києва, усунув Аскольда та Діра (за версією літописців,

обоє одночасно правили в Києві) і проголосив Київ столицею новонароджуваної держави: «Се буди мати градом Руськимъ»³⁴. Тому у вітчизняній і світовій науці 882-й із певними застереженнями вважають роком започаткування давньоруської державності. Певна річ, держави не створюються за одну мить чи рік, коли не йдеться про винятки, як-от імперія Александра Македонського. Тому якщо навіть 882-й рік і є не приблизним, а точним, він усе ж таки знаменував собою лише перші кроки на шляху творення давньоруської державності.

Головний сенс і значення того, що сталося на Наддніпрянщині у 882 р., це незаперечний факт об'єднання слов'янського Півдня з угро-фінською, слов'янською і, певною мірою, скандинавською Північчю. У ранньому середньовіччі подібні речі важили надзвичайно багато. Роз'єднаність північних і південних областей Східної Європи в більшій частині IX ст. чітко вимальовується писемними і матеріальними (археологічними) джерелами.

«На початку IX ст. політичне життя східного слов'янства виступає перед нами роз'єднаним на два відособлених світи: південний, руський, і північний, варязький. Південний втягнутий до кола візантійських і хозарських відносин і [...] виходить з глушини племінного побуту на нові шляхи бойового і торговельного міжнародного життя... Утвердження слов'ян у басейні Ільменського озера і по Волхову до Ладозького озера вивело їх через розсунуту ними фінську масу на шляхи безпосередніх стосунків зі скандинавами»³⁵.

У цих яскравих словах чимало суб'єктивного. Та загальну тенденцію процесу спільного розвитку слов'янського і балтського світів О.Є.Пресняков визначив вірно.

Після свідчень про будівництво Олегом міст і встановлення данини («Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словеномъ и кривичемъ и мери, и устави варягом дань даяти от Новагорода») літописи малюють картину поступового і послідовного поширення центральної влади Києва на землі східнослов'янських племінних князівств: «Поча Олегъ воевати деревляны, и, примучив а, имаше на них дань по черне куне»³⁶. Далі настала черга сіверян і радимичів. Спочатку до складу держави, що формувалась, увійшли південнослов'янські (за виключенням радимичів) племінні союзи і князівства. Адже давньоруська державність та її історія в IX – першій половині X ст. склалися в основному на південних землях. Як образно мовив свого часу Б.О.Рибаків, тоді «історія робилася на Півдні!».

Землі приєднаних до Києва племінних утворень відразу ж «одержавлювалися», насамперед шляхом поширення на них систем стягання данини і повинностей, адміністрації та судочинства. Незабаром по утвердженні в Києві Олег, згідно з літописами, обклав даниною спочатку древлян, потім сіверян і радимичів³⁷. На думку О.О.Шахматова, в Початковому ізводі 1095 р. читалося,

³⁴ Повесть временных лет. – С.14.

³⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.283.

³⁶ Повесть временных лет. – С.14.

³⁷ У літописах приєднання Олегом до Києва древлян, сіверян і радимичів віднесене до трьох суміжних років: 883, 884 і 885. Але хронологія «Повісті» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу є дуже й дуже умовною. Мабуть, боротьба із сильними і велелюдними князівствами древлян і сіверян розтяглася на багато років та могла завершитися незадовго до походу Олега на Царгород, коли у князя були вже розв'язані руки всередині країни і він зміг зосередитися на зовнішньополітичних справах.

що у часи Олега до держави були на якийсь час приєднані уличі³⁸. А далі літописці неначе забувають про Олега і згадують про нього в описі грандіозного походу русі на греків у 907 р. Наведу слова Несторова:

«Иде Олегъ на Греки, Игоря оставив Києве, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины... И съ сими со всеми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бе числомъ кораблей 2000»³⁹.

При явному фольклорному забарвленні наведена мною частина літописної статті 907 р. заслуговує на довіру дослідників. Похід величезного руського війська на Константинополь став важливою міжнародною подією, що мала справити вплив на сусідів, насамперед на Візантію та Болгарію. Уже самий перелік представників давньоруських племен, які брали участь у поході під проводом Олега, свідчить про те, що він ґрунтовно підготувався до війни. Київський князь, певно, заручився підтримкою Болгарії, скориставшись з антивізантійських настроїв царя Симеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех»), не зустрічаючи, мабуть, опору пройшло до рубежів Візантії болгарськими землями. Водночас руська флотилія⁴⁰ безборонно підійшла до Константинопольської бухти. Коли князь на чолі флотилії «прииде къ Царюграду, Греци замкоша Суд, а град затвориша»⁴¹.

Суд – затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. Із давніх часів у випадку небезпеки затока замикалася велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього у популярному свого часу путівнику по Стамбулу:

«Ланцюг – частину його можна й тепер побачити у дворі церкви Св.Ірини (теперішній артилерійський музей) – був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і вага ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувалася бакенами»⁴².

Залишки башт збереглися до ХХ ст. і досліджені археологами. Одна з перших згадок про той ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)⁴³. Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого – Гаральда – теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту⁴⁴.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати інші народи. Використання подібної запори на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти, адже примхливі

³⁸ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.102.

³⁹ Повесть временных лет. – С.16.

⁴⁰ Кількість кораблів Олега (дві тисячі) дуже перебільшена, цілком у дусі середньовічного історичного письменства.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.16.

⁴² Эссад Д. Константинополь. – Москва, 1919. – С.38.

⁴³ Лященко А.И. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Sertum bibliologicum в честь А.И.Маленна. – Петроград, 1922. – С.126.

⁴⁴ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2000. – С.109.

обриси Скандинавського півострова з безліччю островів, незліченними фіордами, гирлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторізький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана Мегмеда в 1453 р. Лише одного разу, 1204 р., як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці «пришедъше въ Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»⁴⁵. Пізній (XVI ст.) Львівський літопис пояснює, що ці замки – не що інше, як ланцюг. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь удався до хитрощів:

«И повеле Олегъ воємъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшу покосну ветру, въспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видевше греци и убояшася»⁴⁶.

Поставивши свої легенькі судна на платформи із запряженими в них кінями чи волами, Олег зі своїм флотом обійшов ланцюг і наблизився до мурів Константинополя. Візантійська столиця була обнесена потужними стінами, яким на той час було вже кілька століть. Жоден ворог не міг їх подолати. Не зміг би зробити цього й Олег, адже руси в ті часи не вміли облягати й тим більше штурмувати добре укріплені фортеці. Навчаться вони цьому лише наприкінці XII ст. Та греки цього не знали. Почалися переговори, після яких було підписано мирну угоду, зміст якої в літописі викладено стисло і надзвичайно сприятливо для Русі: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривенъ на человекъ, а въ корабли по 40 мужь»⁴⁷.

Далі в «Повісті временних літ» переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної у Царгороді 907 р. Її буде підтверджено в 911 р., знову-таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї: «Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить ряд (договір – М.К.) межю Русью и Грекы, и посла глаголя»⁴⁸.

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. йде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладено в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключъ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо лодії, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыя грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтескъ (Полоцьк – М.К.), на Ростов, на Любеч и на прочаа города; по тем бо городомъ сядяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувалися права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна їх торгівля, зобов'язання греків споряджати руські судна на зворотний шлях і забезпечувати їх продовольством. Обумовлювалося, що руські люди мали жити на постійному дворі у кварталі Св.Мами⁴⁹.

⁴⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.46.

⁴⁶ Повесть временных лет. – С.17.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев та Александр цілували хрест,

«а Олга водивше на роту (присягу – М.К.) и мужи его по Рускому закону, кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Олга – Вещий: бяху бо людие погани (язычники – М.К.) и невелигаси»⁵⁰.

Остаточний текст угоди було ухвалено в 911 р. Вписаний до «Повісті временних літ» переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р.⁵¹ Тут регламентуються відносини між Візантією і Руссю, забезпечуються права руських людей на ринках імперії, передбачається вільне наймання руських воїнів до візантійського війська, забезпечується розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського та руського права⁵². Природно, що язичники-руси присягалися своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає киево-полянським богом, та Волосом, «скотьемъ богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар в IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збиралися присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялися.

Отже, роком започаткування давньоруської державності сучасна наука вважає 882-й. Із того часу розпочалося об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, зростання території держави, зародження нових суспільно-економічних відносин. Наступники Олега, особливо Ольга та її онук Володимир, докладуть зусиль до згуртування слов'янства, поширення влади Києва на всі землі східних слов'ян. Вони будуватимуть міста і фортеці, зміцнюватимуть рубежі країни, опікуватимуться ремеслами й торгівлею. У десяте століття Русь вступить однією з головних світових держав доби середньовіччя.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Повесть временных лет. – С.18–20.

⁵² Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.61.

The article considers the initial stages of formation of the majesty of Rus'. In author's opinion, its roots go back to VI–VII centuries. At the beginning of IX, the information about country and state Rus' was disseminating by Old-Rus' and domestic sources. Rejected the erroneous idea that Rus' begins in the 862 year. State union was formed around Kyiv during Oleh's reign (882–912).

